

POLSKIE MIEJSCA PAMIĘCI - ZMIANY INTERPRETACJI I PROBLEMY OCHRONY W XXI WIEKU

*Polish Memorial Places - changes in interpretation and
problems of protection in the 21st century*

*Jakub Lewicki**

SUMMARY: The paper discusses the concept of the place of memory, its scope, and associated associations and social in subsequent historical periods. Changes in understanding this term and different shaping of different places of memory in subsequent historical periods were also presented, as well as different interpretations of events that commemorated, which influenced their different organization and different social perception.

Analyzing the functioning of Polish places of memory in the twentieth century should be noted frequent and profound changes their meaning and social acceptance. Interpretation of events and forms of commemoration was dependent on the current social and

political situation. Even a small change in the political situation caused significant changes in the interpretation of memorial sites and their propaganda. Nevertheless, places of memory have become important carriers of memory. Their manifestations were very innovative memorial projects both in the form of monuments (monuments in given concentration camps - Oświęcim, Majdanek, Treblinka), as well as great spatial compositions (new buildings commemorating the Warsaw ghetto), which were created after 1945.

KEYWORDS: Place of memory, interpretation of memory's places, Polish memorial projects

Termin *miejsce pamięci* ulegał znaczącym zmianom. Odmiennie rozumiano samo pojęcie, jego zakres, jak i inne były wiążące się z nim skojarzenia i odbiór społeczny¹. Dlatego też przedstawiono zmiany postrzegania tego terminu. Omówiono kształtowanie się różnych *miejszc pamięci*, a także zwrócono uwagę na odmiennie interpretacje wydarzeń, które upamiętniały. Podsumowanie stanowią omówienie kierunków działań konserwatorskich dotyczących przedstawionych w artykule *miejszc pamięci*.

Okresy chronologiczne kształtowania się miejsc pamięci:

Kształtowanie się pojęcia *miejsce pamięci* można podzielić na kilka okresów chronologicznych:

- do początku XX wieku

Wówczas powstały pierwsze *miejsca pamięci*. Wśród nich można wymienić propozycje

* Prof. Arch. Jakub Lewicki, Department of Conservation of Monuments and Landscape Protection Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw
<https://orcid.org/0000-0003-1766-659X>

1 A. Sawisz, B. Szacka, *Czas przeszły i pamięć społeczna*, Warszawa 1990; Barbara Szacka, *Przeszłość w świadomości inteligencji polskiej*, Warszawa 1983.

uporządkowania Wawelu i urządzenia tam sanktuarium narodowego². Było to najważniejsze polskie *miejsce pamięci*. Poszczególne budowle miały pełnić funkcję różnych upamiętnień, które miały przywoływać rozmaite skojarzenia. Z wcześniejszych przykładów wymienić można kształtujące się jeszcze w XIX wieku *miejsce pamięci* jakim był zamek w Trembowli jako miejsce kultywowania pamięci o XVII walkach w obronie kresów (pamięć o obrończyni Annie Dorocie Chrzanowskiej)³, a także kultywowanie pamięci bitew - np. pole bitwy Raławickiej, pole bitwy pod Obertynem, okopy Św. Trójcy⁴.

- lata 1919-39

W okresie tym powstały pierwsze nowoczesnie ukształtowane *miejsca pamięci*. Wśród nich wymienić należy dwór-pomnik w Żelazowej Woli upamiętniający miejsce urodzenia Fryderyka Chopina, jak i upamiętnienie reliktyw dworu w Zułowie na Wileńszczyźnie, miejsca urodzenia marszałka, gdzie kultywowano pamięć o nim. Wówczas urządono też miejsca upamiętniające tradycję legionową i wydarzenia I wojny światowej (bitwa pod Zadwórzem). Powstanie tych *miejszc pamięci* było poprzedzone publicznymi debatami, a o ich kształcie zadecydowały konkursy architektoniczne, których wyniki opublikowano. Konkurs na urządzenie miejsca pamięci Józefa Piłsudskiego w miejscu jego urodzenia został rozpisany przez Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych, na który wpłynęło 10 prac. Pierwszą nagrodę przyznano pracy Romualda Gutta⁵. Charakter *miejsca pamięci* miał także Cmentarz Obrońców Lwowa urządony obok Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie⁶. Także poprzedził go konkurs, a w zasadzie dwa konkursy architektoniczne, które ogłoszono w marcu 1920 roku, a drugi w drugiej połowie 1921 roku⁷.

- lata 1945-56

W okresie tym znaczącej zmianie uległo postrzeganie *miejszc pamięci*, na co wpływ miały wydarzenia II wojny światowej⁸. Trauma wojny i martyrologia narodu spowodowały, że wszystkie urządzone *miejsca pamięci* dotyczyły głównie kultywowania pamięci o wydarzeniach wojny i jej martyrologii. *Miejscami pamięci* stały się miejsca egzekucji, potyczek i bitew, a także miejsca, gdzie odbywały się masowe egzekucje i eksterminacja ludności. Były to dawne obozy koncentracyjne - Oświęcim, Majdanek oraz miejsca kaźni - więzienie na Pawiaku w Warszawie

2 J. Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa 1975, s. 248-253; A. Majewski, *Wawel. Dzieje i konserwacja*, Warszawa 1993, s. 35-39; *Wawel narodowi przywrócono. Odzyskanie zamku i jego odnowa 1905-1939*, Kraków 2005, s. 20-23, 150-168; P. Dettloff, M. Fabiański, A. Fischinger, *Zamek królewski na Wawelu. Sto lat odnowy (1905-2005)*, Kraków 2005, s. 19-48.

3 J. Frycz, *Restauracja i konserwacja...*, s. 122.

4 J. Frycz, *Restauracja i konserwacja...*, s. 122.

5 *Rozstrzygnięcie konkursu na odbudowę Zułowa*, „Arkady”, R. II, 1936, s. 114.

6 S. S. Nicieja, Krzysztof Hejke, *Tam gdzie lwowskie śpią Orłęta*, Warszawa 2001.

7 *Koło Architektów Polskich*, „Czasopismo Techniczne”, R. XXXVIII, 1920, nr 8, 25 IV, s. 68; Konkurs, „Czasopismo Techniczne”, R. XXXIX, 1921, nr 9-10, 10/25 V, s. 49.

8 T. Kwiatkowski, Lech M. Nijakowski, Barbara Szacka, Andrzej Szpociński, *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2010.

i na ulicy Montelupich w Krakowie i liczne miejsca straceń. *Miejsca pamięci* były bardzo silnie zideologizowane, a ich urządzenie i funkcjonowanie wiązało się z dużą akceptacją społeczną. Także ich codziennemu funkcjonowaniu towarzyszyły silne emocje społeczne.

- lata 1956-68

Wówczas utrwaleniu uległo rozumienie i postrzeganie *miejsc pamięci*. Większość z nich nadal dotyczyło wydarzeń II Wojny Światowej. Wiele z nich otrzymało współczesną oprawę architektoniczną i rzeźbiarską⁹, co często było poprzedzone konkursami architektonicznymi. Konkursy na wielkie upamiętnienia urządzono na terenie Oświęcimia (1957), Majdanka (1967), Trebłinki (1947, 1955), a także na terenie pola bitwy pod Grunwaldem. Pojawiły się pierwsze upamiętnienia miejsc związanych z osobami, jak i kultywujące wydarzenia niezwiązane z wojną.

- lata 1968-80

W latach 60 niewielkiej korekcie uległo postrzeganie *miejsc pamięci*. Stały się one stałym elementem w modernizowanej rzeczywistości. Standardem stały się nowoczesne aranżacje architektoniczne i rzeźbiarskie¹⁰. Zbudowano wielkie pomniki - w Oświęcimiu (1957, realizacja),¹¹ na Majdanku (proj. Wiktora Tołkina i Janusza Dembka 1967, realizacja 1968-69)¹², Trebłince (proj. Franciszek Duszeńko i Adam Haupt 1955, realizacja 1958-1967)¹³ i Grunwaldzie (proj. Jerzego Bandury i Witolda Cęckiewicza, 1959, realizacja 1960)¹⁴. Charakterystycznym elementem było utrzymujące się zideologizowanie *miejsc pamięci* i często zmieniająca się ich interpretacja - np. minimalizowanie martyrologii Żydów i innych grup narodowych w kultywowaniu pamięci o wydarzeniach II wojny światowej. Sposoby upamiętnień przyjmowały różne formy, co niekiedy znacząco wpływało na krajobraz centrów miast i wzmacniało siłę przekazu¹⁵.

- lata 1980-89

W okresie tym, obok dotychczasowego postrzegania istniejących *miejsc pamięci* pojawiły się nowe formy upamiętnień. Wzniesiono pomniki wydarzeń 1970, 1976 i 1980 roku, które wciąż były bardzo żywe w świadomości społecznej. Ich powstanie wiązało się z bardzo dużymi emocjami - zarówno z koniecznością upamiętnienia tych wydarzeń, jak i z lekceważeniem

9 H. Taborska. *Art in Places of Death: Polish Signs of Memory in the Nazi Death Camps*. „Kultura Współczesna” 4, 2003; *Muzea w poobozowych miejscach pamięci: tożsamość, znaczenia, funkcje*, red. T. Kranz, Lublin 2017.

10 I. Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa w latach 1945-1995*, Warszawa 1995.

11 Ibidem.

12 D. Olesiuk, Krzysztof Kokowicz: „Jeśli ludzie zamilkną, głązy wołać będą...”. *Pomnik ku czci ofiar Majdanka*, Lublin 2009.

13 E. Kopówka: *Plan kamieni symbolicznych*, Trebłinka 2014; Artur Zawadka: *Upamiętnianie Trebłinki* [w:] *Trebłinka: historia i pamięć*, red. Edward Kopówka Siedlce 2015.

14 I. Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa...*

15 A. Gębczyńska-Janowicz, *Kształtowanie formy założeń pomnikowych w przestrzeni polskich miast od połowy XX wieku*, „Czasopismo techniczne. Architektura”. R. 105, 2-A, Kraków 2008, s. 185-191.

i nieakceptacją pamięci ze strony obozu rządzącego. Był to pierwszy okres, gdzie tworzone miejsca pamięci wywoływały skrajne i przeciwstawne emocje.

- lata po 1989 roku

Był to okres tworzenia się zupełnie nowych *miejsz pamięci* i korekty ich rozumienia. Znacznemu osłabieniu uległa chęć kultywowania wydarzeń wojennych, a nawet nastąpiła zatarcie pamięci wydarzeń i miejsc, których dotyczyły. Wzrosło pokolenie, dla którego wojna nie stanowiła już żadnego znaczącego wydarzenia, ani też istotnej cezury, co wpłynęło na zupełnie odmienne postrzeganie *miejsz pamięci*. Wiele *miejsz pamięci* dotyczących wojny zostało zaniedbanych, bądź brakowało pomysłu na ich funkcjonowanie w zmieniającej się rzeczywistości. Pojawiły się też nowe upamiętnienia wydarzeń i idei. Jednym z najbardziej znaczących i obecnych w świadomości społecznej było upamiętnianie miejsc wiążących się z wizytami papieża Jana Pawła II. Wśród nich szczególne miejsce pełni upamiętnienie mszy na Placu Zwycięstwa z 1979 roku, co poprzedził konkurs architektoniczny.

Rodzaje miejsc pamięci

Celem wszystkich *miejsz pamięci* było zaznaczenie różnego rodzaju upamiętnień wydarzeń z przeszłości, idei i myśli¹⁶. Były to miejsca związane z wartościami uniwersalnymi (ponadlokalnymi), jak i miejsca dokumentujące pamięć lokalną (miasta, regionu, kraju). Wśród miejsc pamięci można wyróżnić kilka kategorii miejsc:

- upamiętnienia bitew jako miejsc kultywowania ich pamięci

Upamiętniają one znaczące wydarzenia historyczne. Najczęściej były to znaczące bitwy - pod Racławicami, Grunwaldem lub z innych okresów historycznych. Tradycja kultu miejsc bitew i wydarzeń historycznych wynikała z romantycznej tradycji i kultywowania etosu narodowego i rycerskiego.

- upamiętnienia osób

Objęmują one miejsca związane z urodzeniem i życiem znaczących osób - Fryderyka Chopina, Józefa Piłsudskiego i innych.

- upamiętnienia miejsc wiążących się z ważnymi ponadlokalnymi wydarzeniami historycznymi o utrzymującej się wartości dokumentu, jak i o żywym wciąż znaczeniu niematerialnym. Były to miejsca wiążące się z ważnymi faktami w lokalnej społeczności lub życiu całego narodu albo też miejsca męczeństwa i martyrologii - np. rejon, gdzie odbywały się egzekucje lub też masowa eksterminacja.

- upamiętnienia idei. Były to miejsca upamiętniające idee i abstrakcyjne pojęcia, które wiązały się z konkretnymi okresami i wydarzeniami w życiu lokalnych społeczności i w życiu narodu - np. z walką o wolność, o „wyzwolenie narodowe i społeczne”.

16 Por. studia zawarte w tomie: *Po co nam historia*, Warszawa 1985.

- miejsca, z którymi wiąże się konkretny przekaz i idea kultury niematerialnej, Były to rzadziej spotykane *miejsca pamięci*, które przekazywały pamięć o wymarłych społecznościach, wierzeniach czy ideach.

Wszystkie one reprezentują różne formy postrzegania przeszłości i myślenia o niej¹⁷, a także różnorakiego odbioru mitów i przekazów historycznych.

Praktyka - zmiany funkcjonowania i postrzegania miejsc pamięci

Dla funkcjonowania i postrzegania różnych form upamiętnień bardzo znamienne było odmienne funkcjonowanie teorii i praktyki kształtowania i odbioru poszczególnych miejsc pamięci. Zmieniało się ich postrzeganie i odbiór¹⁸. Dlatego też przedstawiono szerzej zmiany interpretacji miejsc pamięci i wiążących się z nimi wydarzeń.

Okres przed 1918

Wówczas dopiero kształtowało się pojęcie *miejsca pamięci*, a różne upamiętnienia były urządzone w odmienny sposób. Jednymi z pierwszych *miejsz pamięci* były miejsca bitew - pod Raclawicami czy Obertynem, jednak poza uporządkowaniem pola bitwy i umieszczeniem niewielkiej tablicy pamiątkowej, nie było innych znaczących znaków świadczących o upamiętnieniu¹⁹. Miejsca te były odwiedzane przez turystów, a także odbywały się tam uroczystości lokalnych społeczności, a nawet grup społecznych - np. kultywowanie pamięci o bitwie pod Raclawicami przez ruch ludowy. Pierwszym projektem kompleksowego urządzenia *miejsca pamięci* było krakowskie Wzgórze Wawelskie, którego remont i konserwacja miała się wiązać z powstaniem rozległego miejsca pamięci o wielu znaczeniach i różnych form upamiętnień wielu wydarzeń, osób i idei. Najszerszym projektem, który rozwijał ten pomysł była idea urządzenia na Wawelu Akropolis Wawelskiego opracowana przez Stanisława Wyspiańskiego w 1905 roku²⁰. Wtedy też urządzano inne miejsca pamięci. Idea urządzania tych *miejsz pamięci* miały łączyć polską społeczność i być przedmiotem kultywowania ducha narodowego. W praktyce recepcja tych pomysłów i idei była ograniczona do stosunkowo niewielkich grup społecznych i lokalnych społeczności, a także do niezbyt licznych elit narodowych.

Okres 1918-39

W okresie tym znacząco zmieniło się urządzenie i postrzeganie *miejsz pamięci*. Stały się one częścią nowoczesnej rozumianej edukacji obywatelskiej i wychowania patriotycznego. Ich powstanie wiązało się z kultywowaniem wydarzeń wojny. Temu służyły upamiętnienia zdarzeń historycznych jakim były wydarzenia i bitwy I Wojny Światowej: bitwa pod Zadwórzem czy

17 S. T. Bębenek, *Myślenie o przeszłości*, Warszawa 1981; J. Assman, *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, Olsztyn 2003, Borussia 29.

18 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.

19 J. Frycz, *Restauracja i konserwacja...*, s. 122.

20 *Akropolis. Projekt zabudowania Wawelu obmyślany przez Stanisława Wyspiańskiego i Władysława Ekielskiego*, „Architekt”, R. IX, 1908, z. 5-6, s. 49-57.

Cmentarz Obrońców Orląt. Ich powstanie wiązało się z dużymi oczekiwaniami społecznymi, a miejsca te stały się przedmiotem kultu zarówno lokalnych społeczności, całego narodu, jak i państwa. W ten sposób urządzenie *miejsc pamięci* połączyło trzy czynniki partycypacji lokalnej, ogólnonarodowej i państwowej. Jednocześnie wówczas urządzano *miejsca pamięci* poświęcone wcześniejszym wydarzeniom - upamiętnieniu bitew powstańczych - np. pomnik bitwy pod Ostrołęką (1831) czy też inne pomniki powstań narodowych (pomniki potyczek, czy egzekucji). Przykłady te dowodzą świadomie prowadzonej edukacji historycznej i obywatelskiej społeczeństwa, a *miejsca pamięci* pełniły dużą rolę w tym procesie.

Nową ideą były upamiętnienia znaczących osobistości po przez zaznaczanie miejsc, które wiązały się z ich urodzeniem np. Żelazowa Wola, jako miejsce kultywowania pamięci o osobie Fryderyka Chopina czy Zułów jako miejsce upamiętnienia Józefa Piłsudskiego²¹. Najważniejszym elementem wiążącym się z praktycznym funkcjonowaniem tych *miejsc pamięci* była duża partycypacja społeczna w ich powstaniu i ukształtowaniu. Miejsce urodzenia Józefa Piłsudskiego szybko stało się celem pielgrzymek, które odbywały się niezależnie od państwowych uroczystości. Urządzenie *miejsca pamięci* w Żelazowej Woli wiązało się z szeroką akcją społeczną przysyłania pamiątek narodowych, a także roślin nadsyłanych przez społeczeństwo polskie z całego świata. Miały one stać się ozdobą urządzanego ogrodu, jako miejsca kultywowania pamięci o osobie Fryderyka Chopina. Był to pierwszy przykład urządzenia *miejsca pamięci*, w którym nośnikiem pamięci były miejsca i elementy na nowo ukształtowane i niemające bezpośredniego związku z upamiętnianą osobą. Także urządzenie Cmentarza Orląt było przedmiotem szerokiej akcji społecznej, a o postępie prac szeroko informowano nie tylko lokalną społeczność Lwowa, ale i całe społeczeństwo. Urządzanie *miejsc pamięci* w tym okresie wiązało się z dużymi oczekiwaniami społecznymi, a o ich funkcjonowaniu szeroko informowano w mediach, co dodatkowo upowszechniało ideę urządzonych upamiętnień. Jednocześnie ukształtowanie tych miejsc było bardzo nowoczesne, zarówno pod względem plastycznym i architektonicznym, a także pod kątem ich odbioru społecznego i wiążącym się z tym społecznej propagandy.

Okres 1945-89

Duża zmiana w funkcjonowaniu i urządzaniu *miejsc pamięci* nastąpiła po II wojnie światowej²². Pojawiły się zupełnie nowe kategorie *miejsc pamięci*. Były to upamiętnienia martyrologii II wojny światowej jak obozy koncentracyjne – Oświęcim, Majdanek i inne, a także miejsca kaźni i egzekucji - więzienie w Warszawie na Pawiaku czy w Krakowie na Montelupich. Obok tego powstawały pomniki martyrologii całych społeczności jak np. pomnik martyrologii Żydów - pomnik zagłady getta w Warszawie czy urządzenie odbudowanej dzielnicy Muranów,

21 O konkursie Zułowskim, „Architektura i Budownictwo”, R. XI, 1935, nr 12, s. 379-387; *Czy park w Woli Żelazowej jest pomnikiem Chopina. Odkrycie Ameryki*, „Architektura i Budownictwo”, R. XIV, 1938, nr 11-12, s. 376-382; F. K.. Polkowski, *Właściciel szafarz ogrodu w mieście a twórcy krajobrazu*, „Arkady”, R. II, 1936, s. 490-503; Gerard Ciołek, Witold Plapis, *Materiały do słownika twórców ogrodów polskich*, Warszawa 1968, s. 74-76.

22 E. Olczyk, *Druga wojna światowa w świadomości współczesnych Polaków*, Warszawa 1978; R. Traba, *Symbole pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Szkic do tematu*, „Przegląd polityczny”, T. 75, 2006.

jako *miejsca pamięci*²³. Pojawiła się też nowa kategoria, jaką było masowe upamiętnienie bitew i wydarzeń z II wojny światowej. Najbardziej znanym, przykładem były upamiętnienia walk toczonych u schyłku II Wojny Światowej o Wał Pomorski i bitwy pod Studziankami. Obok tego było bardzo wiele lokalnych upamiętnień dokumentujących wydarzenia i eksterminację II wojny światowej o różnych formach przekazu - m. in. miejsca pojedynczych egzekucji, ale i masowych mordów potyczek i bitew. W latach powojennych urządzono też wielkie upamiętnienia wcześniejszych wydarzeń - np. historycznych bitew pod Grunwaldem i pod Raławicami, a ich urządzenie wiązało się z wielkimi uroczystościami rocznicowymi.

Po 1980 roku powstała nie tylko nowa kategoria *miejsc pamięci*, ale odmienne ich postrzeganie. Wówczas w Poznaniu i Gdańsku wzniesiono pomniki upamiętniające wydarzenia 1956 i 1970 roku i stały się one miejscem kultywowania pamięci o tych wydarzeniach. Powstanie tych pomników wiązało się z bardzo dużymi przeciwstawnymi emocjami społecznymi - zarówno ich akceptacją przez ogół społeczeństwa, jak i odrzuceniem przez władzę, partie polityczne i oficjalne działające organizacje społeczne²⁴. Jednocześnie był to zupełnie nowy rodzaj kultywowania pamięci - niezwykle żywy i autentyczny, gdyż upamiętniały wciąż żywe w świadomości wydarzenia historyczne. Miejsca te bardzo szybko wpisały się w lokalny krajobraz kulturowy stając się nieodłączną jego częścią i ważnymi ikonami miast, w których powstały. Ta nowa kategoria upamiętniała wciąż żywe w świadomości wydarzenia historyczne jak ważne wydarzenia społeczne i polityczne, pamiętki wizyt ważnych osobistości. Wśród nich szczególną rolę pełnią upamiętnienia miejsc związanych z kolejnymi wizytami Jana Pawła II, o których pamięć jest wciąż żywa i budzi duże emocje społeczne.

Okres po 1989

Wówczas odmienne postrzegano dotychczasowe *miejsca pamięci*. Zmieniła się interpretacja wielu z nich i musiały one zaistnieć w zmieniającej się rzeczywistości. Był to dopiero początek trwającego procesu przemian historycznych i świadomości społecznej, którego *miejsca pamięci* są niewielkim fragmentem. Wiele wcześniejszych wydarzeń historycznych - np. II wojna światowa nie budziła już silnych emocji i stała się odległymi wydarzeniami historycznymi. Konieczne stało się poszukiwanie nowych form przekazu i nowej interpretacji *miejsc pamięci*. Proces ten trwa i trudno jest określić jego kierunek. Jego przeciwieństwem stała się świadomie prowadzona po 2015 roku intensywna polityka historyczna, przywiązująca dużą wagę do dotychczasowych *miejsc pamięci* i ich ochrony, a także do promocji idei, które upamiętniają. Szczególną rolę odgrywają *miejsca pamięci* wiążące się z martyrologią narodu i lokalnych społeczności. Efektem tych procesów są i będą przekształcenia form upamiętnień, co jest efektem zmiany ich odbioru, interpretacji jak i postrzegania przez lokalne społeczności.

23 H. Taborska, *Miasto, które nie zginęło. Ludność cywilna Warszawy 1939-1945 i pomniki jej poświęcone*, Warszawa 2014; B. Chomątowska, *Stacja Muranów*, Warszawa 2016, s. 56-61.

24 E. Florescano, *Od pomnika władzy do historii wyjaśniającej [w:] Myślenie o przeszłości*, Warszawa 1981.

Formy ochrony

Bardzo istotne jest omówienie funkcjonowania *miejsz pamięci* pod kątem ochrony konserwatorskiej. Wśród nich wyróżnić można zespoły nie chronione prawnie. O konieczności ich ochrony świadczyła tylko szeroka dyskusja prasowa lub środowiskowa, która nigdy nie doprowadziła do wszczęcia procedury administracyjnej w urzędzie konserwatorskim. Efektem tych działań była ochrona „zwyczajowa”. Wszczęcie postępowania o ochronie prawnej następowało dopiero na skutek groźby przekształceń. Wśród zespołów prawnie chronionych przeważały zapisy w planach miejscowych nakazujące ochronę i broniące tych terenów przed zabudową. Wpisy do rejestru zabytków pojawiły się dopiero w latach 80 XX wieku. Miały one zapewnić przetrwanie w niezmienionej formie urządzonych *miejsz pamięci* wobec zmian otoczenia przestrzennego i reguł prawnych. Był to podstawowy problem ochrony i zachowania tych miejsc. Wówczas też wysuwano postulaty uznawania wybranych *miejsz pamięci* za pomniki historii, a nawet objęcia ich ochroną ponadlokalną - np. postulat uznania za światowe dziedzictwo stoczni gdańskiej.²⁵ Znaczące zmiany form ochrony, jakie nastąpiły w okresie ostatnich 50 lat były efektem zagrożenia *miejsz pamięci* przekształceniem i nieodwracalnym zniszczeniem.

Podsumowanie

Analizując funkcjonowanie polskich *miejsz pamięci* w XX wieku należy zauważyć częste i gruntowne zmiany ich znaczenia i odbioru społecznego²⁶. Jednocześnie w poszczególnych okresach z ich powstaniem i odbiorem wiązała się bardzo duża partycypacja społeczna. Zmiany interpretacji wydarzeń i form upamiętnienia były zależne od aktualnej sytuacji społecznej i politycznej. Nawet niewielka zmiana sytuacji politycznej powodowała znaczące zmiany interpretacji *miejsz pamięci* i dotyczącej ich propagandy. Niezależnie od zmian interpretacji, *miejsza pamięci* stały się ważnymi nośnikami pamięci²⁷. Zauważyć należy często występujące w 2 połowie XX wieku powstawanie bardzo nowatorskich projektów upamiętnień - np. postulat upamiętnienia unicestwionego warszawskiego getta po przez formy nowej zabudowy Muranowa. Jednak większość tych pomysłów nie była realizowana, albo ulegała znaczącemu uproszczeniu i ostatecznie te *miejsza pamięci* były urządzone w sposób bardzo tradycyjny. Jednocześnie obok zmian formy upamiętnienia, ich interpretacji i promocji następowały też przemiany sposobu ochrony tych *miejsz pamięci*²⁸. Stopniowo wprowadzano coraz bardziej precyzyjną i restrykcyjną

25 J. Lewicki, *Perspektywy ochrony światowego dziedzictwa w Polsce - czyli Tentative List i propozycje możliwych do zgłoszenia kandydatur wpisów na Listę Światowego Dziedzictwa*, „40 lat Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce - dokonania i perspektywy”, Warszawa 27-28 kwietnia 2017, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Warszawa 2017, nr 4, s. 135-148.

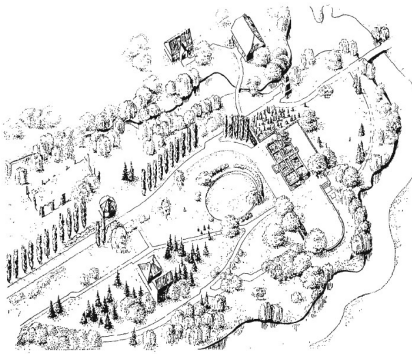
26 J. Lewicki, *Konflikt o zabytki i miejsca pamięci czyli o nowo-starym postrzeganiu przeszłości w Europie Środkowej i Wschodniej po 1989 roku*, „Porównania-Comparisons-Srawnienija-Porovnnání-Vergleiche”, T. XIII, Poznań 2013, *Materiały z konferencji „Kultura sytuacji postkolonialnej. Europa Środkowa i Wschodnia po roku 1989”*, s. 203-223.

27 M. Kula *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.

28 L. M. Nijakowski, *Baron Münhausen czyli o polskiej polityce pamięci*, „Przegląd polityczny”, T. 75, 2006.

ochronę konserwatorską opierającą się na wpisie do rejestru zabytków, a nawet stosowanie innych form ochrony.

Przedstawione rozważania udowadniają, że rozumienie polskich *miejsz pamięci* znacząco zmieniało się w XX wieku, podobnie jak cała tradycja kulturowa²⁹. Nigdy nie było jednakowe. Zmieniało się także ich postrzeganie, rozumienie, jak i sposób odbioru społecznego, niezależnie od dużej akceptacji społecznej. Świadczy to, że i dzisiaj rozumienie *miejsz pamięci* nie jest ostatecznie zdefiniowane i nadal będzie podlegało ono zmianom interpretacji i odbioru, co ma wpływ na ich znaczenie i formy ochrony. *Miejsza pamięci* zmieniają się, podobnie jak nasze społeczeństwo i odbiór zabytków. Te zmiany będą trwały nadal, a proces ten prawdopodobnie nigdy się nie zakończy.

1

2

Ryc. 1 Żułów, dawne województwo wileńskie, miejsce urodzenia Józefa Piłsudskiego, plan upamiętnienia i aranżacji resztek dworu, projekt Romuald Gutt i Alina Szoltzówna. *Wg Architektura i Budownictwo*, R. XI, 1935, nr 8, s. 380.

Ryc. 2 Żelazowa Wola, dwór-pomnik urodzenia Fryderyka Chopina, ogród, proj. Franciszek Krzywda Polkowski, 2 poł. lat 30 XX wieku, stan w 2010 roku. Fot. J. Lewicki.

3A

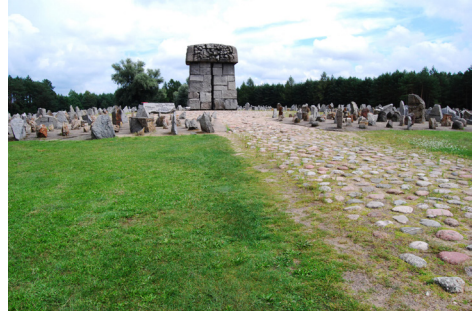
3B

Ryc. 3 Żelazowa Wola, dwór-pomnik urodzenia Fryderyka Chopina, ogród, proj. Franciszek Krzywda Polkowski. A. Stan sprzed 1939; B. Stan w 2010 roku. Fot. J. Lewicki.

29 S. Nowa, *Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej*, Warszawa 1976.

4

5

Ryc. 4 Lwów, Cmentarz Obrońców Lwowa (zwany dziś Cmentarzem Orłąt), proj. Rudolf Indruch 1921, stan w 2016. Fot. J. Lewicki.

Ryc. 5 Treblinka, pomnik na terenie obozu, proj. Franciszek Duszeńko i Adam Haupt 1955, realizacja 1958-1967. Stan w 2017 roku. Fot. J. Lewicki.

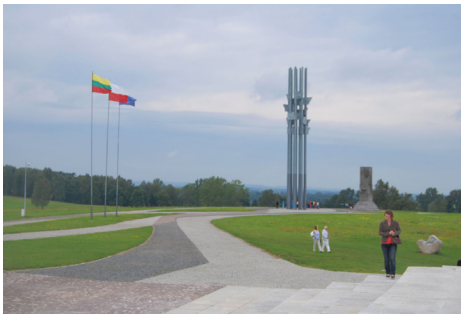

6A

6B

Ryc. 6 Ostrołęka, projekt pomnika Bohaterów poległych w roku 1831, proj. Romuald Zerych, Borys Zinserling 1930. A. Projekt; B. Stan w 2013 roku. Fot. J. Lewicki.

7A

7B

Ryc. 7 Pola grunwaldzkie, pomnik 550-lecia bitwy, 1959-60, proj. Jerzy Bandura i Witold Cęckiewicz. Stan w 2012 roku. A. Widok ogólny; B. Fragment pomnika. Fot. J. Lewicki.

Ryc. 8 Lwów, Cmentarz Obrońców Lwowa (zwany dziś Cmentarzem Orłąt), proj. Rudolf Indruch 1921, widok ogólny. A. Stan w połowie lat 30; B. Stan obecny.

9

10

Ryc. 9 Gdańsk, dawna brama Stoczni Gdańskiej. Stan w 2013 roku. Fot. J. Lewicki.

Ryc. 10 Gdańsk, pomnik poległych stoczniowców w 1970 roku. Stan w 2016 roku. Fot. J. Lewicki.

11

Ryc. 11 Warszawa, Muranów, pomnik Bohaterów Getta i fragment nowej zabudowy dzielnicy Muranów będącej według pierwotnej koncepcji pomnikiem zburzonego Getta. Stan w 2018 roku. Fot. J. Lewicki.